

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Rereading Architecture Archetypal Indicators of Qajar Houses Located in Nobar Neighborhood of
Tabriz, Iran
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بازخوانی شاخصه‌های کهن‌الگویی معماری خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز*

سارا پورمختار^۱، محمدرضا پاکدل فرد^{۲*}، حسن ستاری ساربانقلی^۳

۱. پژوهشگر دکتری، گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۲. استادیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۳. دانشیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵

چکیده

بیان مسئله: تبریز به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای دوره قاجار، دربرگیرنده خانه‌های تاریخی است که تعدادی از آن‌ها در بافت محله نوبر قرار دارند و میراث ارزشمندی جهت بررسی، تحلیل و ارائه الگوهای طراحی هستند؛ از طرفی مفاهیم کهن‌الگویی در ساختار کالبدی آثار شاخص گذشته جایگاه ویژه‌ای دارند. به نظر می‌رسد در کنار الگوهای شکل‌گیری خانه‌ها، مفاهیم پنهانی در الگوهای خانه‌های قاجار تبریز وجود دارد.

هدف پژوهش: این مقاله به دنبال تحلیل ارتباط مفاهیم کهن‌الگویی در خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌هاست.

روش پژوهش: به لحاظ محتوایی کیفی و به صورت کلی ساختار پژوهش تاریخی-تحلیلی بوده و در جمع‌بندی اطلاعات از کدگذاری استفاده شده است.

نتیجه‌گیری: استخراج مؤلفه‌های شکل‌دهنده مفاهیم کهن‌الگویی و تحلیل محتوایی متون از طریق کدگذاری‌شان موجب دستیابی به معانی اشتراک و افتراق شاخصه‌ها در خانه‌های محله نوبر شد. در ریزفضاهای منتسب به بناها در بخش بسته، در حوضخانه‌ها بیشترین میزان شباهت از لحاظ کاربست مفاهیم کهن‌الگویی و کمترین شباهت در ورودی وجود دارد، همچنین در مجموع در بخش بسته میزان تشابهات و افتراقات برابر است. در بخش نیمه‌باز در ایوان‌ها بحث تشابه بیشتر از تمایز است و سر آخر در بخش باز در حیاط‌ها و مهتابی‌ها تفاوت‌ها بیشتر از شباهت‌هاست. در نتیجه با وجود فضاهای مشترک در خانه‌های مطالعه‌شده و نیز شباهت‌های ظاهری در الگوی شکل‌گیری هندسه آن‌ها، می‌توان مفاهیم متمایز را بیشتر از مفاهیم متشابه یافت که نشان‌دهنده الگوهای متفاوت در خانه‌های تاریخی آن دوران است.

واژگان کلیدی: کهن‌الگو، شاخصه‌های کهن‌الگویی، معماری قاجار، خانه‌های تاریخی تبریز، محله نوبر تبریز.

مقدمه

خانه‌ها به‌عنوان مهم‌ترین فضای زندگی انسان بازتابنده ارزش‌ها و ایده‌های انسان‌اند، از این رو نقش مهمی را در ادراک و فهم انسان از محیط پیرامونش دارند (قره‌بگلو و رشاد، ۱۴۰۰، ۲۳۵) و در مطالعات سیر تحولات تاریخی معماری و بافت‌های شهری، با توجه

به فراوانی‌شان، اهمیت ویژه‌ای دارد (جاوری، کریمیان و محمدی، ۱۴۰۰، ۱۱۶). مطالعات متعدد پیرامون خانه‌های سنتی ایران نیز نشان داده است که این خانه‌ها براساس نیازهای فردی و اجتماعی انسان ساخته شده، منطبق بر ذهنیات ساکنینش بوده (قره‌بگلو و رشاد، ۱۴۰۰، ۲۳۵) و تنها مکانی است که اولین

*محمدرضا پاکدل فرد» و با مشاوره دکتر «حسن ستاری ساربانقلی» در دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز در حال انجام است.
**نویسنده مسئول: m.pakdelfard@srbiau.ac.ir، ۰۹۱۴۳۱۶۸۱۸۷

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سارا پورمختار» با عنوان «گونه‌ریخت‌شناسی الگوی خانه‌های حیاطدار دوره قاجار تبریز براساس مفاهیم کهن‌الگویی با رویکرد نشانه‌شناسی (نمونه موردی: محله نوبر تبریز)» است که به راهنمایی دکتر

مشترک به عنوان ابزار کار، آغازی برای تحلیل‌هاست، اما زمینه مشترک، الزاماً وجود یک الگوی پلان شبیه به هم و یا وجود یک قوس مشابه در خانه‌ها نیست، بلکه این موارد معلول زمینه مشترک هستند. به نظر می‌رسد باید ریشه‌های تکوین خانه‌ها در بستر محله با اتکا به مفهوم کهن‌الگو و با توجه به آثار شکلی و معنایی مشترک که طراحی شده‌اند، مورد بررسی و مقایسه قرار گیرند تا به علل وجودی آن‌ها پی برد و در این مرحله، علت‌های مشترک را زمینه‌ای برای برقراری ارتباط جدید قرار داد. می‌توان فرضیه پژوهش را به این شکل معرفی کرد که مفاهیم به صورت شاخصه‌های کهن‌الگویی در فرایند شکل‌گیری الگوهای خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز تأثیرگذار بوده است. این مقاله با رویکرد توصیفی-تحلیلی درصد بررسی شاخصه‌های کهن‌الگویی و مرتبط با زمینه گونه-ریخت‌شناسی است، تا به بررسی ارتباطات کهن‌الگویی خانه‌های قاجار محله نوبر بپردازد. از دلایل انتخاب این محله پراکندگی زیاد خانه‌های ثبت شده و باقی‌مانده دوره قاجار در حال حاضر است. این تحلیل‌ها شروعی است برای یافتن مفاهیم معنایی کهن‌الگویی در راستای نحوه تجلی آن‌ها در بستر محله نوبر، به طوری که بتوان به «زبان‌الگویی» رسید که نشان‌دهنده نحوه بروز مفاهیم در کالبد معماری خانه‌ها باشد. این زبان‌الگو کالبدی و الگوهای شکل‌گیری فرم را در قالب مجموعه‌ای از روابط مفید با هم ترکیب می‌کند و چگونگی جاگرفتن مجموعه‌ای از روابط کالبدی-فضایی را با در نظر گرفتن کهن‌الگوها بیان می‌کند. در این راستا برای تبیین بهتر مسئله، پژوهش در پی پاسخگویی به سؤالات زیر است:

۱. مهم‌ترین مصداق‌های کهن‌الگویی در ارتباطات فضایی خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز، چیست؟
۲. چه نسبتی میان خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز، از لحاظ کاربست شاخصه‌های کهن‌الگویی وجود دارد؟
۳. تفاوت‌ها و شباهت‌های خانه‌های قاجار محله نوبر از لحاظ کاربست مفاهیم کهن‌الگویی چگونه است؟

پیشینه تحقیق

در بررسی‌های به عمل آمده مرتبط با موضوع پژوهش، مطالعات تحقیق، در دو دسته منابع دست اول^۳ و منابع دست دوم^۴ بررسی شده‌اند که شامل کتاب‌هایی چون «تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز» (نادرمیرزا، ۱۳۷۳)، «تبریز خشتی استوار در معماری ایران» (سلطان‌زاده، ۱۳۷۶)، «بافت تاریخی شهر تبریز» (عمرانی و اسمعیلی سنگری، ۱۳۸۵)، «تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم» (اسمعیلی سنگری و عمرانی،

تجربیات بشر هم در خلوت و هم در تعاملات با فضا شکل می‌گیرد (Shahbazi, Bemanian & Lotfi, 2018, 26) و آیین‌ها، تفکرات حاکم و باورها بر شکل‌گیری فرم آن‌ها تأثیرگذار بوده است. «روان ناخودآگاه جمعی انسان‌ها، متشکل از کهن‌الگوهایی^۱ است که از طریق انتخاب‌ها، آیین‌ها و رفتار آن‌ها در قالبی نمادین بازتاب می‌شود. یکی از رسانه‌هایی که می‌تواند با بازتاب این نمادها عرصه تبلور کهن‌الگوهای روان ناخودآگاه باشد، معماری است» (هروی، فلامکی و طاهایی، ۱۳۹۸، ۵). این بازکردها در نیرومندترین حالت خود آفریننده وجدان جمعی هستند یعنی هسته‌ای از بازکردهایی که بین اعضای جامعه مشترک هستند (کرایب، ۱۳۹۹، ۱۲۷) و در واقع همان باورها و ایده‌هایی هستند که تنها در ذهن افراد وجود دارد اما می‌تواند از یک فرد به فرد دیگر انتقال یابد و در حوزه معماری، در بافت شهری به شکل بناهای ساختمانی متبلور شوند. بافت‌های تاریخی، گنجینه‌هایی غنی هستند که می‌توانند ابعاد نهفته در طراحی فضاهای شهری را نمایان کنند (رنجبر کرمانی، پورجعفر و انصاری، ۱۳۹۰، ۳۴). تبریز یکی از مراکز مهم تحولات اجتماعی و سیاسی کشور در طول قرن‌ها به شمار آمده است و با پیشینه تاریخی خود، دارای بافت شهری و معماری ارزشمندی است (فتح بقالی، مقصودی تیلکی و هدایتی مرزبانی، ۱۴۰۰، ۴۹) که از دیرباز در دوره‌های تاریخی مختلف همیشه اولین یا دومین شهر در سلسله‌های حکومتی ایران شناخته می‌شده و در زمان قاجار با لقب دارالسلطنه تبریز، ولیعهدنشین و پس از دارالخلافه ناصری دومین شهر مهم ایران مطرح شده است (بلیلان اصل، ۱۳۹۳، ۳۳). با توجه به اینکه سازماندهی فضایی عناصر در مجموعه‌های معماری اوج اعتلای هنر معماری ایرانی است و نیز نوع اتصال در ابعاد کلان‌شهری به مقیاس میانی محله و سرآخر در ابعاد خرد یعنی یک خانه است (بلیلان اصل، اعتصام و اسلامی، ۱۳۹۰، ۶۵)، می‌توان با تحلیل خانه‌های قاجار موجود در بافت‌های سنتی مسکونی تبریز همچون محله نوبر، به الگوهای مناسب دست یافت و از لحاظ کاربست الگوها، به مفاهیم نهفته در ریخت آن‌ها پی برد و به مقایسه پرداخت، چرا که «عدم شناخت کافی و درست مبتنی بر انگاره‌های بنیادین و اصیل تداوم‌یافته الگوهای معماری خانه، منجر به آشفتگی‌هایی در ساختارهای بنیادین در معماری خانه‌های امروزی شده است» (رضوی‌زاده، ۱۳۹۹، ۸۰) و به باور شولتز^۲ در میان همه پیچیدگی‌های طراحی معاصر، برخی از مفاهیم اصیل کهن‌الگویی و تغییرناپذیر فراموش شده‌اند (شولتز، ۱۳۹۴، ۱۱۵).

در خانه‌های قاجار محله نوبر، شناخت زمینه‌های

و ستارزاده، ۱۳۹۹، ۱۴۶). این ارتباطات و تجربه جمعی بشر، کهن‌الگو نامیده شده است (شولتز، ۱۳۹۴، ۱۱۵) که با دستیابی به مشترکات معنایی آن‌ها می‌توان به درک مفاهیم کهن‌الگویی و نحوه تجلی آن‌ها در فضاهای معماری دست یافت (بهنود و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۴۶). کهن‌الگوها یکی از بخش‌های مهم دانش اسطوره‌شناسی هستند که مطالعه آن‌ها، زمینه واکاوی اشتراکات ذهن بشر در تمامی اعصار را ممکن می‌سازد و با بررسی این کهن‌الگوها، می‌توان بین خودآگاه و ناخودآگاه ذهن بشر ارتباط برقرار کرد (عرب خزائلی، روحانی و غنی‌پور، ۱۳۹۸، ۱۰۱). یونگ در مطالعات روانشناسی خود به‌ویژه در مباحث مربوط به ناخودآگاه جمعی و فردی از اصطلاح کهن‌الگو بهره برده است (شمیسا، ۱۳۹۳، ۲۱۹). از نظر او کهن‌الگو گرایش به شکل‌گیری بازنمایی از یک نقش‌مایه است (یونگ، ۱۳۹۵، ۱۰۵) و به‌عنوان اطلاعات مشترک و جهانی، همواره در ذهن ناخودآگاه انسان‌ها وجود دارند که به صورت تصاویر وارد خودآگاه می‌شوند. «یونگ معتقد است که ذهن و شخصیت آدمی، حامل الگوهای دیرینه مشترک است و این الگوها هستند که ناخودآگاه جمعی را می‌سازند» (عرب خزائلی و همکاران، ۱۳۹۸، ۱۰۵) و به‌عنوان اطلاعات مشترک و جهانی، همواره در ذهن ناخودآگاه انسان‌ها وجود دارند که گاهی به صورت تصاویر وارد خودآگاه می‌شوند (گلابچی و زینالی فرید، ۱۳۹۳، ۱۰). کهن‌الگوها همچون پتانسیل‌هایی هستند که تا زمانی که به‌سان تصاویری به خودآگاه خطور نکنند، در ناخودآگاه مستتر می‌مانند و می‌توانند در خودآگاه به هزاران شکل ممکن پدیدار شوند (کاظمی، اکبری نامدار، موسوی و ستاری ساربانقلی، ۱۳۹۹، ۱۳) و همه الگوها دارای یک محتوای مشترک هستند که به سبب ایجاد ارتباط عمیق با همه انسان‌ها ایجاد شده و همین دلیل موجب پایداری و ماندگاری آن‌ها می‌شود (جعفری، پاکدل‌فرد، ستاری ساربانقلی و جمالی، ۱۳۹۹، ۳۲).

• مفاهیم کهن‌الگویی

بر اساس نظریه یونگ مضامین اصلی حیات بشری دارای مفهوم کهن‌الگویی هستند و اگرچه جزئیات این مفاهیم در فرهنگ‌های مختلف تفاوت‌هایی دارند ولی دارای عناصر اصلی مشترکی هستند که در قالب‌ها و تصاویر گوناگونی و از جمله در هنر و ادبیات تجلی می‌یابند (رونقی، ۱۳۹۸، ۹). نظریه یونگ در بیان مفاهیم کهن شبيه عالم مُثُل افلاطون است که در هرکدام از این اندیشه‌ها با تصاویر کلی، همیشگی و اصیل روبرو هستیم و امور جهان در حکم سایه‌هایی از آن تصویر

۱۳۹۳)، «خانه‌های قدیمی تبریز» (کی‌نژاد و شیرازی، ۱۳۸۹)، «بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز» (فخار تهرانی، پارسی و بانی مسعود، ۱۳۸۵)، «دارالسلطنه تبریز پایتخت مزارات ایران» (بلیلان اصل، ۱۳۹۷)، «انسان و سمبول‌هایش» (یونگ، ۱۳۹۵) به بررسی مفهوم کهن‌الگو و «معماری آرکی‌تایپی (کهن‌الگویی)» (گلابچی و زینالی فرید، ۱۳۹۳) به شناخت و بررسی ویژگی‌های این معماری و نحوه بهره‌گرفتن از مفاهیم آرکی‌تایپی و الگوهای پایدار می‌پردازد.

مقالاتی در زمینه بافت تاریخی، خانه‌های تبریز در دوره قاجار و کهن‌الگو شامل «نقش فضای بینابین در هویت‌بخشی به گستره فضایی بافت‌های تاریخی ایران» (بلیلان اصل، اعتصام و اسلامی، ۱۳۹۰)، «بررسی تحول ساختار فضایی شهر تبریز در دوره قاجار با استناد به نقشه‌های تاریخی» (بلیلان اصل، ۱۳۹۳)، «مقایسه کهن‌الگوهای یونگ با شیوه عرفانی ابوسعید» (اژه‌ای و عرب جعفری، ۱۳۹۶) «نقد و تحلیل کهن‌الگوی سایه با توجه به مفهوم نفس در عرفان» (روضتیان، میرباقری‌فرد و مانی، ۱۳۹۱) «مقایسه تطبیقی مفهوم عروج در مشترکات معماری کهن‌الگو با کالبد معماری» (دهقان، معماریان، محمدمرادی و عبدی اردکانی، ۱۳۹۰) نوشته شده‌اند. از میان مدارک و مستندات موجود از دوره قاجار تبریز نقشه دارالسلطنه (قراجه‌داغی، ۱۲۹۰ ه. ق.) به‌عنوان مناسب‌ترین مدرک جهت دریافت اطلاعات مورد نیاز از بافت تاریخی تبریز انتخاب شده است چون بیشترین اسناد و مدارک مورد نیاز در زمینه تحقیق از این نقشه قابل دریافت است. با استناد به مدارک موجود و به لحاظ سابقه تحقیق، باید یادآور شد در زمینه مطالعه الگوهای خانه قاجار در محله نوبر تبریز، کتب، مقالات و تصاویر بی‌شماری در طی سال‌های متمادی تهیه شده است، ولی تحقیقات منسجمی در زمینه شاخصه‌های کهن‌الگویی در خانه‌های قاجاری محله نوبر تبریز انجام نشده است و پژوهش‌های مشابه مفاهیم کهن‌الگویی را بیشتر در یک دوره بررسی کرده‌اند. با توجه به چنین نقصانی، مطالعه و تبیین روابط کهن‌الگویی خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز در چارچوب متد علمی و تبیین‌گر از ضروریات حوزه مطالعاتی است.

مبانی نظری

• کهن‌الگو (آرکی‌تایپ) (۵)

نمادها، اسطوره‌ها و باورها در طی اعصار در نقاط مختلف جهان وجوه مشترک بسیاری دارند که ضمیر ناخودآگاه جمعی را شکل می‌دهند (بهنود، بلیلان اصل

تکامل یافته‌تری از دوره‌های قبلی خود نظیر زندیه و صفویه قرار می‌گیرد، چرا که در این دوره خلاقیت فضایی افزایش می‌یابد.

معماری قاجار به‌حق اصول، مبانی و الگوهای قدیم معماری ایران را ارتقا بخشید و نوآوری از نظر فضا ایجاد کرد. لیکن به نظر می‌رسد قدرت خلق معماری نوین را نداشته، بنابراین هنر و فرهنگ ایرانی در این دوران گامی به سوی تفکر مدرن برداشته بلکه حرکتی ناخودآگاه در مسیر اسطوره‌ای انجام داد. معماری قاجار را می‌توان در دارالسلطنه تبریز که کانون فعالیت علمی و هنری قاجار محسوب می‌شود، جست (بانی مسعود، ۱۳۹۴، ۷۵).

روش تحقیق

براساس ماهیت تحقیق، رویکرد پژوهش از نوع کیفی است. این مطالعه مبتنی بر روش مطالعات اسنادی، توصیفی، میدانی و به‌شکل تاریخی-تحلیلی و تطبیقی-موردی است. از گردآوری اسنادی و کتابخانه‌ای برای تدوین پیشینه و مبانی نظری تحقیق استفاده شده است. این پژوهش برای تحلیل اطلاعات و دستیابی به یک توصیف ژرف و عمیق از یک نظریه زمینه‌ای از روش کدگذاری داده‌ها بهره خواهد برد. بر اساس کدگذاری‌های نظریه داده‌بنیاد عمل شده و کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام شده است. با توجه به مبانی نظری پژوهش و در راستای روش تحقیق لازم است حلقه اتصال مباحث مطروحه چارچوب نظری تحقیق، روش تحقیق و انتقال آن‌ها به خانه‌های قاجار محله نوبر به یکدیگر با ارائه جداول و کردارهایی ایجاد شود. در این راستا ابتدا فضاهای موجود در خانه‌های مورد مطالعه معرفی خواهد شد و با معرفی ریزتر کدهای انتخابی، به بررسی این فاکتورها در اجزای خانه‌ها پرداخته خواهد شد. مدل عملیاتی تحقیق که با اتکا به مدل مفهومی و روش‌شناسی پژوهش تدوین شده است، بستر لازم را برای چگونگی تحلیل مشخص می‌کند. در تصویر ۱، فرایند گام‌بندی تحقیق و نحوه کدگذاری داده‌ها مشخص شده است. در راستای رسیدن به جواب سؤالات پژوهش، بعد از معرفی چارچوب نظری تحقیق، مفاهیم کهن‌الگویی استخراج شده از کدگذاری‌ها در بخش‌های مختلف خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز شناسایی و بر اساس این شاخصه‌ها تحلیل می‌شود.

معرفی نمونه‌های موردی در راستای شناخت کدگذاری باز

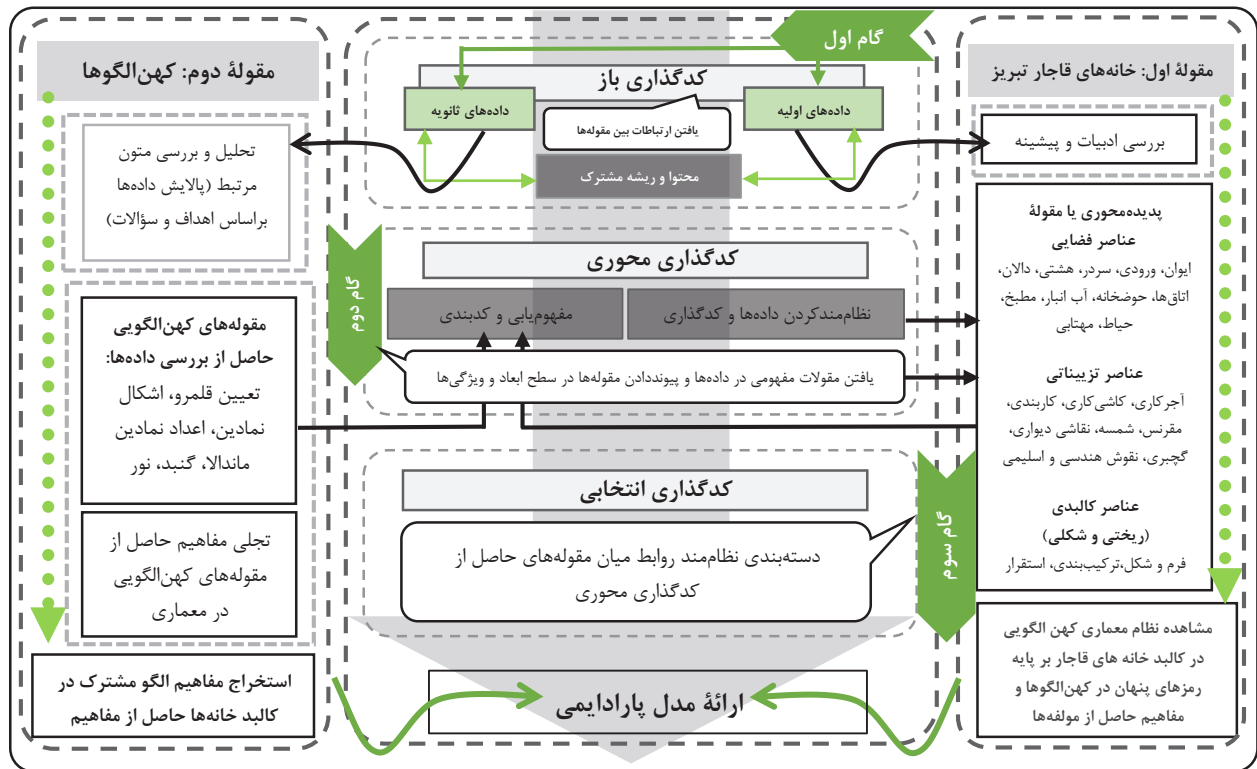
به‌دلیل اینکه بافت تاریخی محله نوبر تبریز از میان ۲۰ محله تاریخی تبریز، نسبتاً حفظ شده، به عنوان محله

و صور هستند که قابل ادراک می‌باشند (همان، ۴۷). کهن‌الگوها در سه بخش کلی با عنوان تصاویر، مایه‌ها و انگاره‌های کهن‌الگویی و کهن‌الگوها جای داده شده است. ذیل عنوان تصاویر انواع الگوها چون آب، خورشید (منبع نور)، انواع رنگ، اعداد، اشکال هندسی^۷، حیوانات، گیاهان و ... هستند (گرین، مورگان، لیبر و ویلینگهم، ۱۳۹۵، ۱۶۲-۱۶۷). یکی دیگر از صور کهن‌الگوها، ماندالاست. ماندالا^۸ به‌صورت ظاهری در قالب نمادهای دایره‌ای است (فیروزی‌مقدم، حمیدی و خیرآبادی، ۱۳۹۹، ۳۲۲). بسیاری از تصاویر کهن‌الگویی را می‌توان در مفاهیم کلی نظیر نمادهای گیاهان، نمادهای جانوران، نمادهای اشکال و اعداد، اشیاء، زمان، مکان و ... دسته‌بندی کرد و برای هر یک از مفاهیم در راستای حوزه پژوهشی مدنظر مقولات مرتبط را معرفی کرد. یکی از مناسب‌ترین عرصه‌ها برای تجلی کهن‌الگوها بستر معماری است. این بازتاب نمادین را در خانه‌ها نیز می‌توان جست.

مفهوم الگو در دو دهه اخیر در بسیاری از مطالعات معماری بررسی شده است که از دیرباز برای بیان لایه‌های پنهان شکل‌گیری بناها به کار رفته است (الکساندر، ۱۳۸۷). به دنبال آن الگوهای کهن یا انگاره‌های بنیادین پایدار (براتی و کاواند، ۱۳۹۵، ۶) مفهومی است که در عین ظهور در مظاهر کالبدی و ساختاری، بنیان‌های معنایی را نیز شامل می‌شود. با توجه به این که «الگوی فضایی به مجموعه‌ای از ویژگی‌های کالبدی مربوط به فضا گفته می‌شود که در نمونه‌های فراوانی کاربرد می‌یابد» (رنجبر کرمانی و ملکی، ۱۳۹۶، ۲۴) و شکل در الگوهای معماری بیان‌کننده زبان طراحی هستند (Dabbour, 2012, 381)، در ادامه لازم است به بازنمایی دقیق الگوهای کهن در ارتباط با الگوهای شکل‌گیری نظام فضایی نمونه‌های مورد مطالعه پرداخته شود.

• خانه قاجار

شولتز (۱۳۹۴، ۱۴۴) در کتاب «مفهوم سکونت به سوی معماری تمثیلی» بیان می‌دارد: خانه نقطه‌ای است ثابت که شکل محیطی مفروض را به معرض مکانی مسکون تغییر می‌دهد. فهم ساختاری خانه‌های ایرانی، همانند بررسی یک جزء در کل هم‌پیوندی است که می‌تواند ارتباطات فضایی را در قالب الگو بازنمایی کند (رضوی‌زاده، ۱۳۹۹، ۸۲). بخش وسیع و عمده‌ای از بافت تاریخی در شهرهای مختلف ایران مربوط به عصر قاجاریه است. از جمله بهترین نمونه‌های خانه‌ها که هنوز پابرجا مانده و شاهکاری در معماری ایران محسوب می‌شود، مربوط به این عصر است (قبادیان، ۱۳۹۲، ۲۳). معماری این دوره از زاویه خلاقیت فضایی، دوره با ارزشی محسوب شده و در جایگاه برتر و

تصویر ۱. مدل عملیاتی تحقیق و فرایند گام‌بندی براساس نظریه داده‌بنیاد. مأخذ: نگارندگان.

کنکاش شد. در ادامه، جهت شناسایی کدهای باز و محوری در جدول‌های مربوطه به تفکیک معرفی خواهند شد.

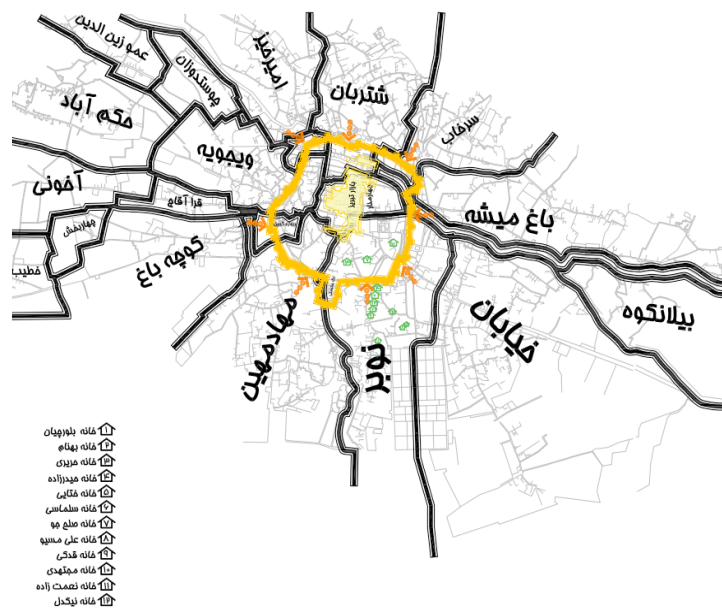
برای جمع‌بندی ریزفضاهای خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز و معرفی کردن ارکان بررسی که به شکل‌گیری کدهای باز منجر می‌شوند، **جدول ۱** ترسیم شده است تا از این طریق حوزه آرائه تحلیل‌ها مشخص شود و زمینه برای تحلیل‌ها در راستای کدگذاری محوری و انتخابی فراهم شود. جهت خلاصه‌نویسی در جداول، برای هر کدام از این نظام‌های معماری کهن‌الگویی، کدهایی با حروف لاتین (A-F) نسبت داده شده است تا این شاخصه‌های معماری کهن‌الگویی در ریزفضاهای معماری (الف-ی) (**جدول ۱**) تحلیل شوند. در جهت شناسایی کالبد فضاها در راستای شاخصه‌های کهن‌الگویی موجود در نمونه‌های مورد مطالعه، طبق **جدول ۲** به پلان، مقطع و نما توجه شده است.

تحلیل ریزفضاهای موجود در خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز در راستای کدگذاری محوری
در بررسی نخست از مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و بررسی آرا و نظریات مرتبط با آن، معیارهای به‌دست‌آمده در شناسایی مفاهیم کهن‌الگویی شناسایی و دسته‌بندی شده

مورد بررسی انتخاب شده است و ۱۲ خانه قاجار^۹ این محله به عنوان نمونه مورد مطالعه معرفی می‌شوند. در **تصویر ۲**، موقعیت و پراکندگی نمونه‌های مورد مطالعه در محله نوبر در دوره قاجار براساس نقشه دارالسلطنه تبریز بازترسیم شده است.

برای بررسی و تحلیل شرایط حال حاضر خانه‌های مورد مطالعه، در **تصویر ۳** به جانمایی موقعیت خانه‌ها در نقشه وضع موجود پرداخته شده است. در این تحقیق شاخصه‌های کهن‌الگویی به عنوان متغیرهای علی و عناصر کالبدی مرتبط با خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز به‌عنوان متغیرهای معلول شناخته می‌شوند. لازم است تا چگونگی تأثیرپذیری نمونه‌ها از مفهوم کهن‌الگویی مشخص شود تا مفاهیم مرتبط با حوزه معماری شناسایی شده و چگونگی تأثیر آن‌ها در شکل‌گیری الگوی خانه‌ها با الگوی کدگذاری پژوهش مشخص شود.

برای یافتن پاسخی مناسب برای سؤالات تحقیق، پژوهش‌های میدانی گسترده، با توجه به مستندات، تصاویر و نقشه‌های موجود در بافت در محله مورد مطالعاتی انجام یافت. سپس با استنتاج مفاهیم به تحلیل خانه‌های قاجار محله نوبر مطابق با شاخصه‌های کهن‌الگویی عمل شود، و مفاهیم حاصل از متون به شیوه جزء به جزء جهت استخراج داده‌های اولیه و ثانویه

تصویر ۲. موقعیت و پراکندگی نمونه‌های مورد مطالعه در محله نوبیر در دوره قاجار براساس نقشه دارالسلطنه تبریز. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. معرفی و جانمایی خانه‌های قاجاری مورد مطالعه در محله نوبیر ۱۰ تبریز براساس نقشه وضع موجود. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۱. معرفی ریزفضاهای موجود در نمونه‌های مورد مطالعه در راستای کدگذاری باز. مأخذ: نگارندگان.

خانه‌های مورد مطالعه	سامانه کالبدی خانه												
	نیمه‌باز			بسته			باز			مهمانی			
	ایوان (الف)	سردر (ب)	ورودی هشتی (ج)	دالان (د)	دو دری (ر)	سه دری (س)	اتاق‌ها	کل‌های (ک)	حوضخانه (ض)	آب‌انبار سرداب (ل)	اندرونی بیرون (ن)	حیاط (و)	مهمانی (ی)
۱. بلورچیان	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓	-
۲. بهنام ^{۱۱}	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	-
۳. حریری	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
۴. حیدرزاده ^{۱۲}	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۵. ختایی	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۶. سلماسی ^{۱۳}	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۷. صلح‌جو	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
۸. علی مسیو	-	✓	✓	-	-	✓	✓	-	-	-	✓	✓	-
۹. قدکی ^{۱۴}	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	-
۱۰. مجتهدی	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
۱۱. نعمت‌زاده	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	-
۱۲. نیکدل	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-

مفهوم‌سازی نظام معماری کهن الگویی

کدهای باز	نظام معماری کهن الگویی	عناصر باز نمونی در هر نظام
(A)	تعیین قلمرو	جهت‌گیری، ارتباط با فضا بیرون (سلسله مراتب)
(B)	اشکال نمادین کهن الگویی	مربع، مستطیل، دایره، مثلث، ستاره‌های چندپر، نیم‌کره
(C)	اعداد نمادین	بررسی اعداد در هندسه بنا
(D)	ماندالا	چهارتاقی، چلیپا و چلیپای شکسته
(E)	گنبد کیهانی	گنبد و نیم‌گنبد
(F)	نور	تجلی سلسله‌مراتبی نور متافیزیک

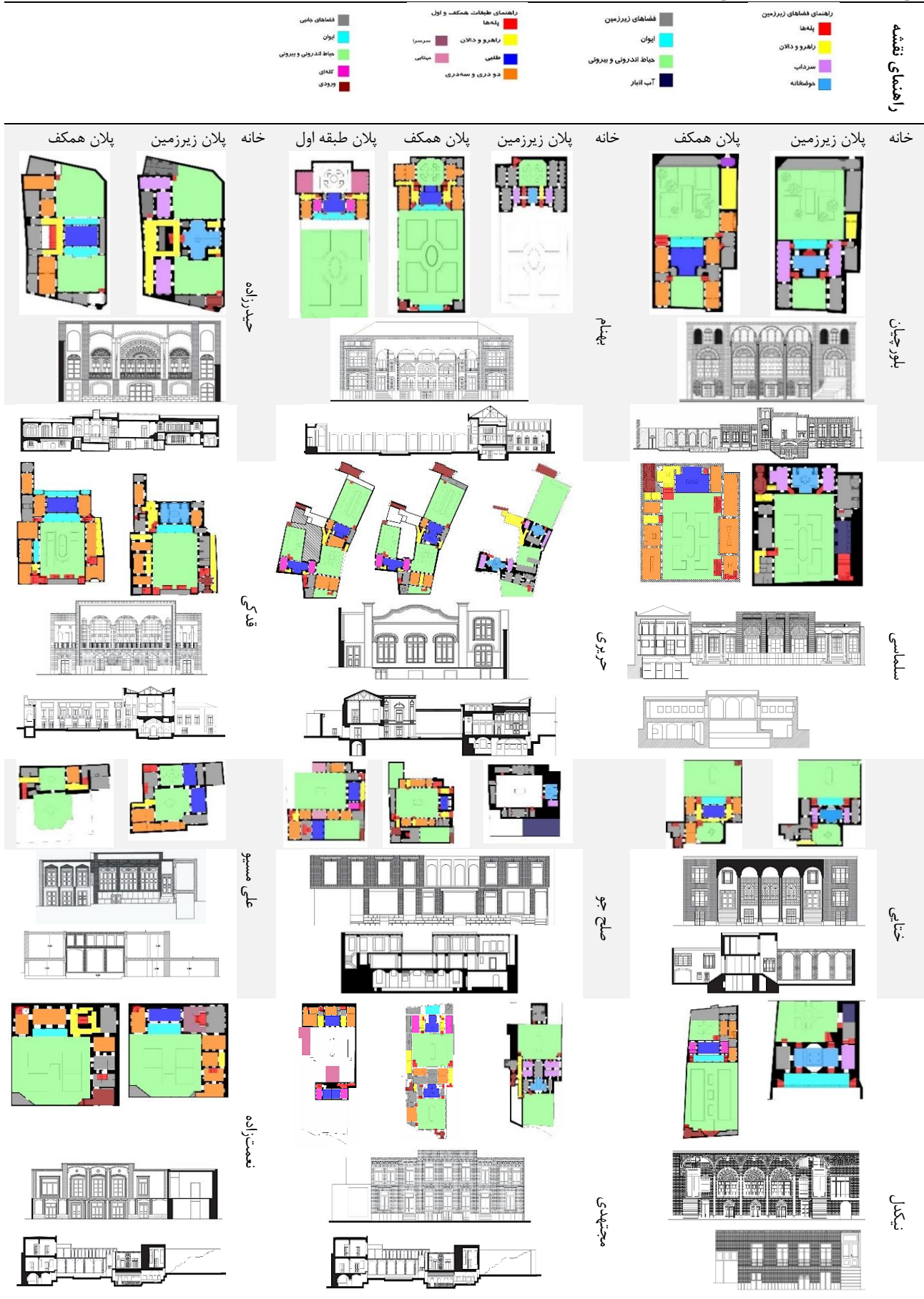
در الگوهای خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز شناسایی شود و بتواند الگوهای خانه‌ها را با وجود تفاوت در ظاهرشان، به هم وصل کند. از این‌رو ابتدا شاخصه‌های کهن‌الگویی شناسایی شد و بعد ارتباط آن‌ها در الگوها و شکل خانه‌ها بررسی خواهد شد. نتایج حاصل از مطالعات انجام‌شده در مقایسه با پیشینه تحقیق و مرتبط با شاخص‌های کهن‌الگویی، نشان‌دهنده ارتباط عمیق این مباحث با اجزای خانه‌های مورد مطالعه است. ابتدا اندام‌های خانه‌ها کدگذاری شد و با برداشت مفهومی از مباحث کهن‌الگویی در مفاهیم و مقوله‌های استنتاج‌شده با کدگذاری به روش تطبیقی مقایسه شد. پرداختن به معیارهای مبتنی بر کهن‌الگوهای معماری، به‌عنوان اصلی‌ترین جوهره شکل‌دهی به فضای معماری خانه دوره قاجار در ابعاد مختلف قابل بررسی و بازخوانی است که تجلی این مفهوم در این نمونه‌ها، امری مشترک و آشناست. در تصویر ۴، نحوه تأثیرپذیری خانه‌های قاجار محله نوبر از شاخصه‌های کهن‌الگویی نشان داده شده است.

مقایسه نتایج حاصل از این مطالعه با پیشینه تحقیق (در ارتباط با شاخص‌های کهن‌الگو) نشان‌دهنده ارتباط

است. با کمک گرفتن از جداول ۱ و ۲، لازم است در کالبد خانه‌های مورد مطالعه (در بخش‌های باز، نیمه‌باز و بسته)، به نحوه بهره‌گیری از مفاهیم معماری کهن‌الگویی پرداخته و در نهایت ویژگی‌ها و عناصر مهم معماری کهن‌الگویی در ساختار کالبدی نمونه‌های مورد مطالعه مشخص و تحلیل شود، در این راستا طی جداول ۳ و ۴، برای ریزفضاهای موجود در نمونه‌های مورد مطالعه، وجود هر یک از نظام‌های معماری کهن‌الگویی بررسی شده است. شناسایی معیارها و زیرمعیارهای استخراج‌شده از آن در بررسی نمونه‌های مورد مطالعه، منجر به بازنمایی دقیق و شناسایی مفاهیم کهن‌الگویی در خانه‌های مورد مطالعه در راستای کدگذاری محوری خواهد شد که در بخش بحث به آن پرداخته خواهد شد.

تحلیل و جمع‌بندی در راستای کدگذاری انتخابی
در این مقاله هدف دستیابی به پاسخ‌گویی به چگونگی ارتباط مفاهیم کهن‌الگویی در خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌ها بود تا مفاهیم کهن‌الگویی

جدول ۲. معرفی پلان‌ها، نماها و برش‌های نمونه‌های مورد مطالعه. مأخذ: کی‌نژاد، ۱۳۸۹؛ اسمعیلی سنگری، عمرانی، ۱۳۹۳؛ میراث فرهنگی و گردشگری استان آذربایجان شرقی و دفتر فنی نظارت و مرمت دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

جدول ۳. تحلیل عناصر بازنمونی کهن‌الگوی (A)، (B)، (C) در سامانه کالبدی خانه‌های مورد مطالعه. مأخذ: نگارندگان.

خانها	نظام معماری کهن‌الگوی (عناصر بازنمونی در هر نظام)																
	تعیین قلمرو ^{۱۵} (A)			اشکال نمادین کهن‌الگوی ^{۱۶} (B)						اعداد نمادین ^{۱۷} (C)							
۱	چهار جهت گیری	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه
۲	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۳	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۴	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۵	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۶	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۷	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۸	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۹	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۱۰	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۱۱	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	
۱۲	۳-۳	+	مستطیل	دایره و نیم	مفک	ستاره چندبر	کره	عدد یک	عدد دو	عدد سه	عدد چهار	عدد پنج	عدد شش	عدد هفت	عدد هشت	عدد نه	

سامانه کالبدی خانه

بخش‌های باز، نیمه‌باز و بسته

عمیق آن‌ها با الگوی خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز است. از آن‌جا که فرم‌های کهن‌الگوی درصدد پرکردن فضای کیهانی و خلأ بین آسمان و زمین هستند، اغلب به‌عنوان

کلیت ایفای نقش می‌کنند؛ ولی در بخش‌های مختلف خانه، نقش عنصر را نیز می‌توانند بر عهده بگیرند. در کالبد خانه، امر کلی از جزئی و امر ثابت از متغیر متمایز

جدول ۴. تحلیل عناصر بازنمونی کهن‌الگویی (F)، (E)، (D) در سامانه کالبدی خانه‌های مورد مطالعه. مأخذ: نگارندگان.

خانۀ سامانه کالبدی	خانه‌ها	نظام معماری کهن‌الگویی (عناصر بازنمونی در هر نظام)					
		ماندالا ^{۱۸} (D)	گنبد کیهانی ^{۱۹} (E)	نور ^{۲۰} (F)			
	دایره + چندضلعی	چهاربخشی	گنبد - نیم‌گنبد	نقوش اسلیمی	مقرنس	ترکیب رنگ و سایه	شبکه‌های نور
	۱ ط، ض، ک	ض، و	ب، ج، ض، ل	-	-	ک، ط	ط، ض، ر، س، ک
	۲ الف، ج، ط، ض	ض، ن، و	ب، ض، ل	الف، ط	الف، ط، و	ط، ک، ض	ط، ض، ر، س، ک
	۳ ط، ض	ض	ض	ب	ط	ط	ط، ر، س
	۴ ط، ض	ض، ط	ض، ل	الف	-	ط	ط، ض، ر، س، ن، و
	۵ ض	ض	ض، ل	-	-	ط، ر، س	ط، ض، ر، س، ک
	۶ ب، ج، ط، ض	ب، ط، ض، و	ب، ج، ض، ل	ط	-	ط، ر، س	ط، ض، ر، س، ک
	۷ ط	ض، و	ض، ل	-	-	ط	ط
	۸ -	-	ن، و	-	-	-	-
	۹ ج، ط، ض	الف، ض	ب، ج، ض	الف، ط	الف	ط، ک، ض	ط، ض، ر، س، ک، و
	۱۰ ج، ط	ط، ض	ب، ج، ض، ل	ط	ط	ط	ط، ض، ر، س
	۱۱ -	و	-	الف	-	ط	ط
	۱۲ ط، ض	ض، ن	ج، ض، ل	الف، ط	-	ط، ک، ض	ط، ض، ر، س، ک، و

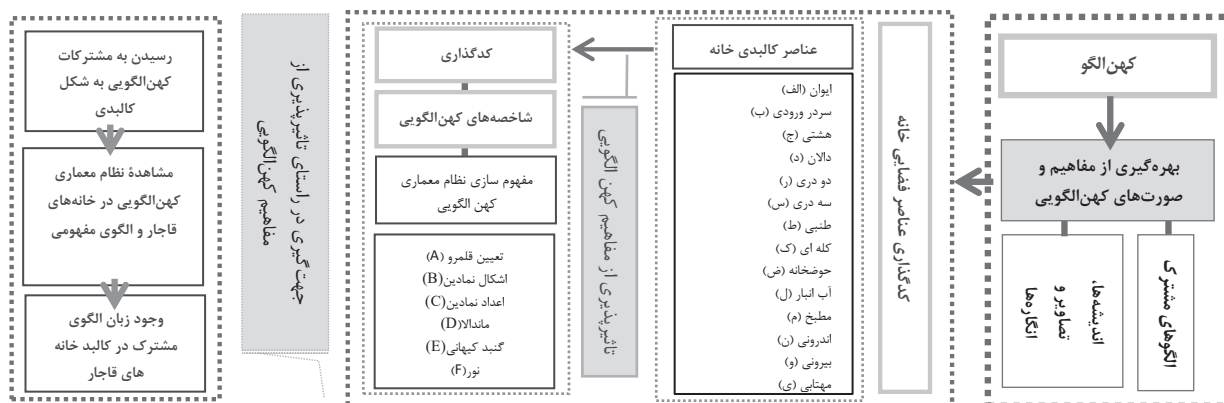
بخش‌های باز، نیمه‌باز و بسته

شده است. انتقال یک شکل آیینی کهن‌الگویی به دوره قاجار و استفاده از این ابزار نشان‌دهنده حضور الگوهای پایدار کهن‌الگویی در ساختار کالبدی خانه‌های قاجار محله نوبر است. از جمع‌بندی‌ها و دسته‌بندی‌های مفاهیم به‌دست‌آمده از **جدول ۳ و ۴**، می‌توان به سؤالات تحقیق پاسخ داد. با توجه به اینکه سؤال اول تحقیق یافتن مهم‌ترین مصداق‌های کهن‌الگویی در ارتباطات فضایی خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز است، در معرفی مهم‌ترین مصداق‌های کهن‌الگویی در ارتباطات فضایی خانه‌های قاجار محله نوبر می‌توان موارد زیر را عنوان کرد:

بلورچیان: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، ستاره چندپر، کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۶-۸، ماندالا، گنبد کیهانی،

و منفک نمی‌شود. با بهره‌گیری از دو مرتبه «صورت» و «نظام فضایی-ریختی در معماری کهن‌الگویی» در قالب سومین آن‌ها یعنی «شکل» می‌توان به چپستی و «چگونگی‌های» معماری رسید و کدهای محوری و انتخابی به ترتیب در راستای شناخت مفاهیم استخراج می‌شود.

در این پژوهش، شاخص‌های کهن‌الگویی در خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز بررسی شد. طبق تحلیل کدگذاری‌های انجام‌شده در تطبیق با مفاهیم کهن‌الگویی، می‌توان گفت تکرار یک الگو (و نه تکرار فضای حاصل از الگو) در فضاهای معماری خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز، باعث تکامل آن‌ها در بستر زمان (خرد جمعی)

تصویر ۴. بررسی چگونگی تأثیرپذیری ریزفضاهای خانه های مورد مطالعه از شاخصه های کهن الگویی. مأخذ: نگارندگان.

عدد ۱-۳-۴ / ۵ / بخش باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۳-۴-۷ ماندالا.

مجتهدی: بخش بسته: مربع - مستطیل-دایره، مثلث-کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۲-۳-۴ / بخش باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۲.

نعمت زاده: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۲-۳-۴-۶، نور/ بخش نیمه باز: مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۲-۳-۴-۸، / بخش باز: مستطیل، عدد ۱-۴، ماندالا. نیکدل: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، ستاره چندپر، کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶ / بخش باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۲-۴، ماندالا.

نهایتاً اینکه، کهن الگوها نشأت گرفته از ناخودآگاه جمعی بشر، در طول سالیان پایدار مانده اند و می توانند به عنوان الگویی تأثیرگذار در طراحی فضا در نظر گرفته شوند. فضاهای معماری واسطه هایی هستند برای بیان این حقایق همیشه زنده که در بخش های بسته، باز و نیمه باز نمونه های مورد مطالعه دیده می شوند. در راستای پاسخ گویی به سؤال دوم تحقیق و شناسایی نسبت میان خانه های قاجار محله نوبر تبریز، از لحاظ کاربری شاخصه های آرکی تایپی، **جدول ۵** تنظیم شده است.

خانه بیش از آن که بتواند تصویری از جهان واقعی را نشان دهد، تصویری از خود انسان به دست داده است و تجلی آشکاری از خود است و نمادپردازی از برداشتهای خود از واقعیت پیرامونی به شمار می رود و در واقع می توان گفت کیهان و انسان در آن یکی می شود. در اساس، تمام فرم های آرکی تایپی، ماهیتی پایدار دارند، الگوهای آن ها پایدار است و با وجود هزاران تنوع و

نور/ بخش نیمه باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۲-۳ / بخش باز: مربع، مستطیل، دایره، عدد ۱-۴، ماندالا.

بهنام: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، ستاره چندپر، کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸، ماندالا، گنبد کیهانی و نور/ بخش نیمه باز: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۳-۴-۵، / بخش باز: مربع، مستطیل، دایره، عدد ۱-۴، ماندالا.

حریری: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۶-۸، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش باز: مربع، مستطیل، دایره، عدد ۱.

حیدرزاده: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، کره، ستاره چندپر، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۸-۹، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۳-۸-۹ / بخش باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۴، ماندالا.

ختایی: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۲-۴-۵ / بخش باز: مستطیل-دایره، عدد ۱-۲.

سلماسی: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۸-۹، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۴، ماندالا.

صلح جو: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۲-۳-۵، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مستطیل، دایره، عدد ۱-۲-۴، ماندالا.

علی مسیو: بخش بسته: مربع، مستطیل، دایره، مثلث، عدد ۱-۲-۳-۶، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مستطیل، مربع، دایره، عدد ۱.

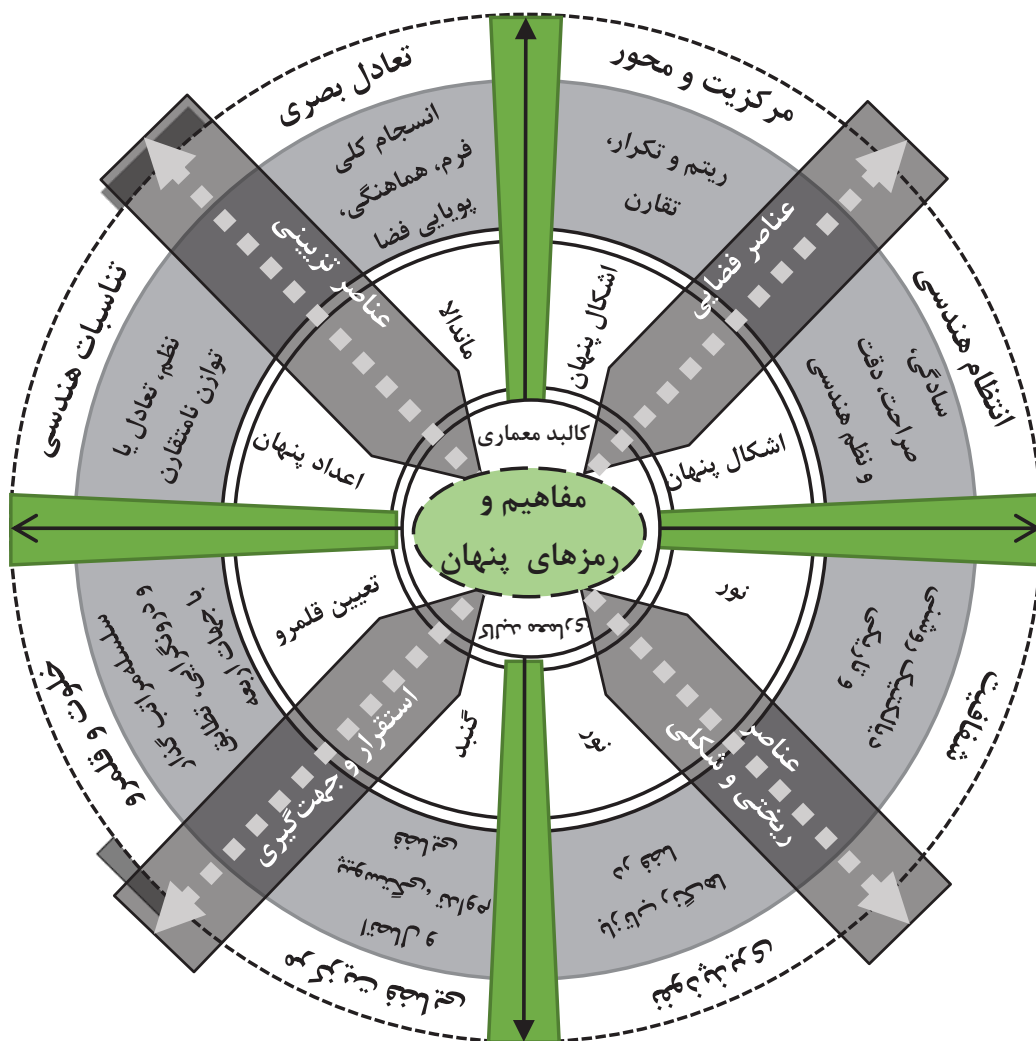
قدکی: بخش بسته: مربع - مستطیل-دایره، مثلث - ستاره چندپر - کره، عدد ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹، ماندالا، گنبد کیهانی، نور/ بخش نیمه باز: مربع، مستطیل، دایره، مثلث،

نتیجه گیری

با جمع بندی مطالب مشخص می شود، رابطه معناداری بین کالبد معماری خانه های قاجار محله نوبر تبریز از لحاظ مفاهیم کهن الگویی وجود دارد. طبق تحلیل های انجام شده در **جدول ۵ و ۶**، همچنین با مشاهده نظام معماری کهن الگویی در کالبد خانه های قاجار و استخراج مفاهیم کهن الگوها در **تصویر ۵**، به یک زبان الگوی مشترک می توان رسید. این زبان الگوی مشترک از دو بعد کالبدی و غیر کالبدی قابل تفکیک است. بعد کالبدی آن با بازکردن شاخصه های کهن الگویی در عناصر فضایی، تزئینی، ریختی، شکلی و استقرار قابل تبیین است و بعد غیر کالبدی زبان الگو در مفاهیم و رمزهای پنهان معنایی تجلی یافته است. از لحاظ تفاوتها و شباهتها در معرفی ریزفضاهای منتسب به بناها مشخص شد در بخش بسته،

تغییر، باید با حفظ جوهره آرکی تایپی خود، هندسه و ساختاری پایدار داشته باشند و در راستای معرفی تفاوتها و شباهت های خانه های قاجار محله نوبر از لحاظ کاربری مفاهیم کهن الگویی و پاسخ گویی به سؤال سوم، در انتهای **جدول ۵**، نقاط افتراق و اشتراک تعیین شده است. پس از انتزاع مفاهیم و تفهیم مقوله های استنتاج شده از کدهای محوری و واکاوی در تشابهات و افتراقات، مفاهیم ضمنی حاصل می شود، که حاصل آن کدهای انتخابی است. در انتهای جمع بندی های حاصل از کدگذاری و دریافت مفاهیم کهن الگویی، راز و رمزهای پنهان استنباط شده از کهن الگوها در خانه های قاجار تبریز به صورت پارادایم مفهومی کهن الگوها در **تصویر ۵** نشان داده شده است.

تصویر ۵. پارادایم مفهومی رمزهای پنهان کهن الگوها در خانه های قاجار تبریز. مأخذ: نگارندگان.

چهارگانه بنا شده است، که نقش جهان را به منصفه بروز می‌رساند. اغلب به صورت تصویری است که چندین دایره متحدالمرکز دارد و در میان آن مربعی است که چهار دروازه به یکی از چهار جهت فضا گشوده است و در داخل مربع چهار مثلث است. معمولاً در مرکز دایره تصویر خدایان یا علائم آن‌ها قرار دارد (شایگان، ۱۳۹۳).

۹. تمامی خانه‌های مورد مطالعه این محله در جهت حفظ و نگهداری، طی سالیان مرمت و بهسازی شده‌اند. همچنین کاربری اکثریت آن‌ها تغییر پیدا کرده است. در راستای مرمت خانه‌ها در دوره‌های مختلف بعضی از خانه‌ها دچار تغییرات عدیده‌ای شده‌اند. از طرف دیگر تمامی خانه‌های تاریخی تبریز دستخوش تغییرات زندگی مدرن شده‌اند و شیوه زندگی اصلی و شکل‌گیری فضا در ریخت‌شناسی اصلی بر پایه شیوه زندگی قاجار بوده و در حال حاضر وضعیت پلان‌ها با حذف برخی از فضاهای خاص پیش رفته است. بنابراین درجهت انجام پژوهشی صریح سعی شده است، در تحلیل‌ها و واکاوی‌های انجام‌شده، داده‌های پایه با وضعیت فعلی منطبق باشد و براساس اصالت اصلی خانه‌ها بررسی نشوند.

۱۰. محلات تبریز از یک ویژگی برخوردارند که آن تقسیم‌بندی بافت شهر به فرامحله‌هاست که هرکدام از آن‌ها دارای محلات زیرمجموعه بوده و با اسامی خاص نام‌گذاری شده‌اند. به‌عنوان مثال فرامحله نوبر محلاتی همچون مقصودیه، حاج جبار نائب، تربیت، قسمتی از باغ شمال، کوچه صدر و ... را شامل می‌شود (اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳، ۱۴).

۱۱. خانه بهنام از جمله خانه‌های تاریخی شهر تبریز است که در اواخر دوران زندیه و زلزله ویرانگر سال ۱۱۹۳ ه. ق. به یادگار مانده است. این بنا با توجه به پلان و عناصر تشکیل‌دهنده از قدیمی‌ترین بناهای اوایل دوران قاجار است، که در دوره ناصرالدین‌شاه مرمت و تزیینات نقاشی به آن اضافه شده است. این بنا توسط دانشکده معماری دانشگاه سهند خریداری شده و در سال‌های اخیر توسط دانشگاه هنر مرمت و بهسازی شده و از کاربری مسکونی به کاربری فرهنگی و آموزشی تغییر یافته است و فضاهای متعلق به خانه همگی تغییر یافته است و اکنون جزو مجموعه دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

۱۲. خانه حیدرزاده در اصل ۱۲۷ سال پیش به سفارش فردی به نام سرتیپ قلی‌خان خارجی به دست حاج حبیب لک لر در دو دوره ساخته شده است که بعد از ۷۶ سال در اختیار خانواده حیدرزاده قرار گرفته است. کل بنا در دوره قاجاریه ساخته شده و بعداً در زمان‌های مختلف مرمت شده است. ارزش بنا از نظر معماری و عملکردی در حد متوسط است. هم‌اکنون از این بنا به‌عنوان مرکز اطلاع‌رسانی و گردشگری سازمان میراث فرهنگی استفاده می‌شود.

۱۳. این بنا متعلق به اوایل حکومت قاجاریه و توسط خاندان حیدرزاده احداث و توسط خانواده سلماسی از خانواده‌های قدیمی تبریز توسعه و تکمیل شده است. بنای موجود خانه سلماسی در واقع قطعه بیرونی ساختمان اصلی است. ساختمان اندرونی در سال‌های پیش تفکیک و نوسازی شده است. در حال حاضر بنا توسط استانداری از دوران خانواده سلماسی برای تبدیل به موزه سنجش به تملک درآمده و در اختیار مدیریت سازمان میراث فرهنگی گذاشته شده است.

۱۴. خانه قدکی تحت تملک دانشگاه هنر اسلامی تبریز است که از مسکونی به آموزشی تغییر کاربری داده شده است. این بنا متعلق به اواسط دوره قاجار است که مجموعه بنا در دو دوره تکمیل شده است. این بنا در دوره اعتمادالدوله به همراه خانه‌های اطراف از جمله خانه بهنام به صورت مجموعه‌ای بوده است. در دوره‌های بعدی تغییرات متعددی با تفکیک از خانه‌های مجاور در بنا انجام شده است. بنای موجود در حال حاضر نتیجه مستقل‌شدن و تغییرات عمده انجام‌شده در بنا که مخصوصاً در جبهه شرقی و غربی رخ داده است. هم‌اکنون نیز از طریق ورودی مشترکی با خانه بهنام قابل دسترسی است.

۱۵. در شاخصه تعیین قلمرو جهت‌گیری خانه در راستای شمال-جنوبی و شرقی-غربی بررسی شده است و نیز ارتباط فضایی خانه‌ها از طریق تحلیل عناصر فضایی (سردر، هشتی و دالان) در جهت نحوه سلسله‌مراتب ورود به خانه و تفکیک قلمرو است.

۱۶. اشکال نمادین در کالبد عناصر فضایی (سطح، دیوار و کف) و تزیینی (کاشی‌کاری، آجرکاری، گچبری، کاربندی، نقاشی، شمشه و ...) از بعد ریختی و فرم بررسی شده است. به‌عنوان مثال شکل ستاره چندپر در فضاهایی که عناصر تزیینی کاربندی و شمشه، کاشی‌کاری و نیز آجرکاری دارند به چشم می‌خورد.

در حوضخانه‌ها بیشترین میزان مشابهت از لحاظ کاربریست مفاهیم کهن‌الگویی و کمترین مشابهت در ورودی وجود دارد، همچنین در مجموع در بخش بسته میزان تشابهات و افتراقات برابر است. در بخش نیمه‌باز در ایوان‌ها بحث تشابه بیشتر از تمایز است و سرآخر در بخش باز در حیاط‌ها و مهتابی‌ها تفاوت‌ها بیشتر از شباهت‌هاست. در نتیجه با وجود شناسایی الگوهای طراحی مشابه، از لحاظ مفاهیم معنایی تفاوت‌هایی یافت می‌شود. با وجود فضاهای مشترک در خانه‌های مورد مطالعه و نیز شباهت‌های ظاهری در الگوی شکل‌گیری هندسه آن‌ها، می‌توان مفاهیم متمایز را بیشتر از مفاهیم متشابه یافت، که نشان‌دهنده الگوهای متفاوت در خانه‌های تاریخی آن دوران است. و نهایتاً، دستاورد پژوهش حاضر، در قیاس با پژوهش‌های مشابه دیگر، نشان از آن دارد که در پژوهش‌های پیشین، تمامی شاخص‌های کهن‌الگویی در این تعداد نمونه مورد تحلیل قرار نگرفته است و در هریک از این تحقیقات برخی از شاخص‌ها در سایر کاربری‌ها مطالعه شده‌اند و در پژوهش حاضر سعی شده با استخراج شاخص‌های کهن‌الگویی در خانه‌ها و یافتن تشابهات و تمایزات به الگوهایی دست یافت که قطعاً می‌تواند در پژوهش‌های آتی در مبحث مبانی نظری سایر محققین راهگشا باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. Archetype: The original pattern or model of which all things of the same type are representations or copies

آرکی‌تایپ: انگاره ازلی، صورت نوعی، طباع اصلی، صورت مثالی، مثل اعلی، کهن‌الگو، سرنمون، سرمشق، نخستین بنیاد، عین ثابت. یونگ آن را قالبی بی‌محتوا می‌انگارد که در خلال تجربیات ازلی و تاریخی انسان شکل گرفته است.

۲. Shultz

۳. First-hand Sources مطالعات و نوشته‌های اولیه یک نظریه‌پرداز، محقق یا شاهد زنده.

۴. Secondary Sources هم‌بنهاده ادبیات نظری و تجربی قبلی

۵. «آرکی‌تایپ از واژه یونانی آرچه‌توپوس به معنای سرکردن و نمونه کهن و ازلی گرفته شده است (ضمیران، ۱۳۷۹، ۱۸). آرکه یا آرچه یعنی اصل نخستین چیزها» (الپاده، ۱۳۹۹، ۱۲۸) و معانی شروع، منشأ، منبع اولیه، علت و اصل را دارد (Knapp, 1986, P.VII).

۶. اردلان معتقد است از طریق استفاده از اعداد به‌عنوان عبارات ریاضی، آفرینش اشکال یادآور الگوهای ازلی عالم مثال است (اردلان و بختیار، ۱۳۹۶). آنه ماری شیمل (Annemarie Schimel, 1922-2003) کتاب «راز اعداد» را براساس اعداد تقسیم‌بندی کرده است. او در این کتاب به اعداد و نظام‌های عددی، نمادگرایی اعداد، عدد نظم مادی، اشکال نظیر مربع، دایره، کره، مثلث و ... پرداخته است، سپس درباره هرکدام به تفصیل سخن گفته است.

۷. بسیاری از عناصر تکرارشونده نتیجه شکل‌ها و الگوهای بنیادین هستند که باعث یک واکنش ژرف می‌شوند (شمیسا، ۱۳۹۳، ۷۹). این اشکال نمادین به صورت‌های مربع، مستطیل، دایره، نیم‌دایره، کره، مثلث، ستاره چندپر و ... قابل بررسی هستند.

۸. از نظر اردلان ماندالا به عنوان بازتاب جهان و فرایندهای جهانی، درون تمام موجودات، به‌وسیله اعداد و هندسه عمل می‌کند (اردلان و بختیار، ۱۳۹۶) شایگان نیز معتقد است اغلب موارد پایه ماندالا براساس ساختی

۱۷. اعداد نمادین از بعد تعداد حیاط، حوض، باغچه، ستون‌ها، طاق‌ها و قوس‌ها، دهانه‌ها، تعداد پنجره، تعداد ارسی و ... تحلیل شده است.

۱۸. ماندالا در فرم پلانی فضاها به شکل ترکیبی و چهاربخشی بررسی شده است.

۱۹. منظور از گنبد در خانه همان بحث سقف گنبدی در فضاهای داخل از جمله هشتی‌ها و حوضخانه‌هاست و هدف از این بررسی تأکید بر این فضاهاست که جزو برجسته‌ترین اندام‌های فضایی خانه‌های قاجار تبریز است.

۲۰. بحث نور در در اتاق‌های دودری، سهدری، طنبی و حوضخانه‌هاست. همچنین فضاهایی که پنجره مشبک و نیز فضاهایی که مزین به ارسی‌های رنگی هستند.

فهرست منابع

• اردلان، نادر و بختیار، لاله. (۱۳۹۶). حس وحدت (ترجمه و نداد جلیلی). تهران: علم معمار روپال.

• الکساندر، کریستوفر. (۱۳۸۷). زبان الگو: شهرها (ترجمه رضا کربلایی نوری). تهران: مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.

• اژه‌ای، تقی و عرب‌جعفری، مهدی. (۱۳۹۶). مقایسه کهن‌الگوهای یونگ با شیوه عرفانی ابوسعید ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۱۳(۴۷)، ۶۷-۹۷.

• اسمعیلی سنگری، حسین و عمرانی، بهروز. (۱۳۹۳). تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم. تبریز: فروزش.

• بانی‌مسعود، امیر. (۱۳۹۴). معماری معاصر ایران. تهران: هنر معماری قرن.

• براتی، ناصر و کاکاوند، الهام. (۱۳۹۵). کندوکاوی پدیدارشناسانه در راستای شناخت یک انگاره کهن در معماری ایرانی اسلامی. باغ نظر، ۱۳(۴۲)، ۵-۱۸.

• بلیان اصل، لیدا. (۱۳۹۳). بررسی تحول ساختار فضایی شهر تبریز در دوره قاجار با استناد به نقشه‌های تاریخی. تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، ۴(۸)، ۳۳-۵۵.

• بلیان اصل، لیدا؛ اعتصام، ایرج و اسلامی، غلامرضا. (۱۳۹۰). نقش فضای بینابین در هویت‌بخشی به گستره فضایی بافت‌های تاریخی ایران. هویت شهر، ۵(۸)، ۵۹-۷۱.

• بهنود، الناز؛ بلیان اصل، لیدا و ستارزاده، داریوش. (۱۳۹۹). تجلی کهن‌الگوهای یونگ در ساختار معماری مجموعه آرامگاهی عارف چلبی اوغلو. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۸(۴)، ۱۴۵-۱۶۶.

• جاوری، محسن؛ کریمیان، حسن و محمدی، سیده سارا. (۱۴۰۰). تأملی بر ساختار فضایی و الگوی کالبدی خانه‌های دوره قاجار شهر نطنز. معماری ایرانی، ۱۰(۱۹)، ۱۱۵-۱۳۶.

• جعفری، الهام؛ پاکدل فرد، محمدرضا؛ ستاری ساربانقلی، حسن و جمالی، سیروس. (۱۳۹۹). بررسی کهن‌الگوهای تزیینات تاریخی امام‌زاده‌های قدیمی شهر تبریز. پژوهشنامه تاریخ، ۱۵(۵۹)، ۲۳-۴۶.

• دهقان، نرگس؛ معماریان، غلامحسین؛ محمدمردی، اصغر و عبدی اردکانی، حجت اله. (۱۳۹۰). مقایسه تطبیقی مفهوم عروج با مشترکات معنایی کهن‌الگو با کالبد معماری. مطالعات تطبیقی هنر، ۱(۲)، ۸۷-۱۰۰.

• رضوی‌زاده، اعظم سادات. (۱۳۹۹). بررسی ابعاد پایداری کهن

الگوهای معماری گذشته به‌منظور تداوم در طراحی خانه امروز (استخراج احکام طراحی مبتنی بر کهن‌الگوهای اقلیم گرم و خشک). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۸(۲۷)، ۸۰-۹۸.

• رنجبرکرمانی، احسان؛ پورجعفر، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی و بمانیان، محمدرضا. (۱۳۹۰). خلاقیت طراحی شهری دوره اتابکان فارس در شکل‌گیری شبکه فضاهای عمومی شهری در شیراز. مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۲(۶)، ۳۳-۴۰.

• رنجبرکرمانی، علی محمد و ملکی، امیر. (۱۳۹۶). بازخوانی الگوی فضای میانی در معماری ایران زمین. مطالعات معماری ایران، ۶(۱۱)، ۴۱-۲۳.

• روضتیان، مریم؛ میرباقری‌فرد، سید علی اصغر و مانی، مهنوش. (۱۳۹۱). نقد و تحلیل کهن‌الگوی سایه با توجه به مفهوم نفس در عرفان. نشر پژوهی ادب فارسی، ۲(۳۲)، ۸۵-۱۰۴.

• رونقی، افسانه. (۱۳۹۸). نقد و بررسی تطبیقی کهن‌الگوها در حدیقه سنایی، دیوان و منطق‌الطیر عطار با تکیه بر نظریه یونگ (پایان‌نامه منتشر نشده دکتری). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، ایران.

• شایگان، داریوش. (۱۳۹۳). بت‌های ذهنی و خاطره ازلی. تهران: امیرکبیر.

• شمیسا، سیروس. (۱۳۹۳). نقد ادبی. تهران: میترا.

• شولتز، کریستیان نوربرگ. (۱۳۹۴). مفهوم سکونت: به سوی معماری تمثیلی (ترجمه محمود امیریاراحمدی). تهران: آگاه.

• عرب خزائلی، علی؛ روحانی، مسعود و غنی‌پور، احمد. (۱۳۹۸). نمادها و نقش‌مایه‌های کهن‌الگویی اسطوره‌های مذهبی در اشعار سیاوش کسرایی و سیمین بهبهانی. مطالعات هنر اسلامی، ۱۶(۳۶)، ۱۱۰-۱۲۸.

• عمرانی، بهروز و اسمعیلی سنگری، حسین. (۱۳۸۵). بافت تاریخی شهر تبریز. تهران: سمیرا.

• فتح بقالی، عاطفه؛ مقصودی تیلکی، محمدرضا و هدایتی مرزبانی، معصومه. (۱۴۰۰). بازتاب ساختار اجتماعی در پیکره‌بندی فضایی مسکن با تأکید بر تئوری نحو فضا (مطالعه موردی: خانه‌های سنتی و معاصر بافت فرهنگی تاریخی تبریز). جغرافیا و مطالعات محیطی، ۱۰(۳۸)، ۴۷-۶۴.

• فخار تهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرز و بانی‌مسعود، امیر. (۱۳۸۵). بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز. تبریز: سازمان عمران و بهسازی شهری منطقه شمال غرب کشور.

• فیروزی‌مقدم، محمود؛ حمیدی، طاهره و خیرآبادی، عباس. (۱۳۹۹). بازتاب نمادها و نشانه‌های ماندالا در داستان مصور کودک و نوجوان. مطالعات هنر اسلامی، ۱۶(۳۸)، ۳۲۸-۳۴۳.

• قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران. تهران: مؤسسه علم معمار.

• قره بگلو، مینو و رشاد، لاله. (۱۴۰۰). عوامل تصویرپذیر در خانه‌های دوره قاجار در شهر تبریز. تحقیقات جغرافیایی، ۳۶(۳)، ۲۳۳-۲۴۱.

• کاظمی، لیلا؛ اکبری نامدار، شبنم؛ موسوی، میرسعید و ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۳۹۹). بازشناسی مفهوم کهن‌الگوی خویشتن در عناصر شاخص اسلامی دوره‌های صفوی-عثمانی (نمونه موردی: مساجد حکیم اصفهان و سلطان‌احمد استانبول). مطالعات تاریخی

- جهان اسلام، ۸(۱۶)، ۷-۳۸.
- کرایب، یان. (۱۳۹۹). نظریه اجتماعی کلاسیک (ترجمه شهناز مسمی پرست). تهران: آگاه.
- کی‌نژاد، محمدعلی و شیرازی، محمدرضا. (۱۳۸۹). خانه‌های قدیمی تبریز. ج. ۱. تهران: متن.
- گرین، ویلفرد؛ مورگان، لی؛ لیبر، ارل و ویلینگهم، جان. (۱۳۹۵). نقد ادبی (ترجمه فرزانه طاهری). تهران: نیلوفر.
- گلابچی، محمود و زینالی فرید، آیدا. (۱۳۹۳). معماری آرکی‌تایی (کهن‌الگوی). تهران: دانشگاه تهران.
- نادر میرزا. (۱۳۷۳). تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز (تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد). تبریز: گلشن.
- هروی، حسینیه؛ فلامکی، محمدمنصور و طاهایی، سید عطا الله. (۱۳۹۸). بازتاب کهن‌الگوی مادر در معماری تاریخی ایران براساس آرای یونگ. باغ نظر، ۱۶(۷۵)، ۱۴-۵.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۹). متون مقدس بنیادین از سراسر جهان (ترجمه مانی صالحی علامه). تهران: فراروان.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۹۵). انسان و سمبول‌هایش (ترجمه محمود سلطانیه). تهران: جامی.
- Dabbour, L. M. (2012). Geometric proportion: The underlying structure of design process for Islamic geometric patterns. *Frontiers of Architectural Research*, (1), 380-391.
- Knapp, B. L. (1986). *Archetype, Architecture, and the Writer*. New York: Indiana University Press.
- Shahbazi, M. Bemanian, M. R. & Lotfi, A. (2018). A Comparative Analysis of Spatial Configuration in Designing Residential Houses Using Space Syntax Method (Case Studies: Houses of Isfahan and Modern Architecture Styles). *Applied Arts Studies*, 3(1), 21-40.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
پورمختار، سارا؛ پاکدل فرد، محمدرضا و ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۲). بازخوانی شاخصه‌های کهن‌الگوی معماری خانه‌های قاجار محله نوبر تبریز. باغ نظر، ۲۰(۱۱۹)، ۲۳-۳۸.

DOI: 10.22034/BAGH.2022.329652.5125
URL: http://www.bagh-sj.com/article_169541.html